

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

КА ИЗВОРИМА РЕЧИ

ТРИДЕСЕТ ГОДИНА
ЕТИМОЛОШКОГ ОДСЕКА
ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЗБОРНИК РАДОВА

Приредила

Марта Бјелетић

Аутори

† Павле Ивић, Александар Лома,
Јасна Влајић-Поповић, Марта Бјелетић,
Снежана Петровић, Марија Вучковић

БЕОГРАД

2013

Београдска етимолошка школа

Биковина, биколићи, бик-рабоџа, бѣкуља, билан, билангѡв

Ово што сам управо изговорио звучи најпре као нека басма, и нисте чак могли бити сигурни који је језик у питању. Ипак је српски. То што сте чули само је мали исечак из Треће свеске *Етимолошког речника српског језика*, која је у припреми за штампу — низ од шест узастопних наслова одредница, мање-више насумично одабран, јер је ова, као и претходне две свеске, препуна речи за већину којих чак ни најбољи зналци нашег језика нису никад чули, речи застарелих и дијалекатских, прикупљених из народних говора од Дубровачког приморја до Старе Планине, од Палићког језера до Шаре, са целе територије српског језика и из његових енклава у расејању. Тек повремено у том низању проблесне нека позната, још ређе — нека обична, свакодневна реч, под којом се гнезди маса њених прозирних изведеница којима није дат статус посебне одреднице. Упркос томе, у досад обрађеном сегменту азбуке од А до БЈ, има преко хиљаду и осамсто одредница, на преко осамсто страна. Шта садржи и чему служи такав речник, чије ће се излагање мерити деценијама, а обим десетинама хиљада страна? Овој публици вероватно не треба да објашњавам разлику између етимологије и ентомологије. Већина вас зна и за тротомни *Етимолошки речник хрватског или српског језика* Петра Скока, монументално дело које представља не само трајан споменик своје аутору него је и даље драгоцен приручник за широк круг слаvista, балканолога и индоевропеиста. Скок, који је умро 1956, а највећи део рада на речнику обавио пре Другог светског рата, трудио се да обухвати све познато речничко благо старог и савременог језика и да узме у обзир сву релевантну литературу. Проток времена учинио је да већ почетком седамдесетих година, када је Скоков речник постумно издат, он, при свој својој вредности, буде у много чему застарео. Поред вишедеценијског заостатка у праћењу секундарне литературе, у њему се већ тада осећала неравномерна заступљеност дијалекатске грађе на штету лексике источних српских говора,

што није била Скокова кривица, већ одраз реалног стања у времену када је једини расположив извор био Елезовићев *Речник косовско-меџохиског дијалекта*, који је иначе Скок ревносно ексцерпирео. Отада су објављени многи нови дијалекатски извори, особито из јужне и источне Србије. Исте, 1974. године, када се у Загребу појавио последњи, четврти том Скокова речника са регистрима, почела су излазити оба прасловенска речника, московски и краковски, која у мери свога захвата неизмерно олакшавају етимолошка истраживања појединих словенских језика, пре свега пружајући потребне поредбене увиде. Имајући у виду све те околности, један од највећих лингвиста друге половине двадесетог века, покојни Павле Ивић, дошао је на идеју о потреби писања новог етимолошког речника српскохрватског језика. Она се почела остваривати када је у том циљу 1983, на Ивићеву иницијативу и под његовим руководством, основан Етимолошки одсек при Институту за српски језик САНУ. У кадровском погледу почело се од нуле. У Београду није било школованих етимолога, није то био ни сам Ивић. Постепено су, један по један, довођени млади људи, почетници у науци — по основном образовању слависти, класични филолози, романисти — који су свој научни профил изграђивали радећи магистарске и докторске тезе из тематског оквира словенске и балканске етимологије. Требало је десетак година да се уобличи мали тим оспособљен да приступи остваривању овог обимног и сложеног посла. У свом језгру он је остао исти до данас. Поред мене, тренутно га чине три доктора и два магистра филолошких наука, и један истраживач-приправник. Са сазревањем тима расле су амбиције. Према почетној замисли, посао се сводио на допуњавање Скока. Коначно се дошло до закључка да треба кренути од почетка и писати нови, свеобухватан речник — тезаурус. Исти исход недавно је добила идеја о допуњавању Фасмеровог етимолошког речника руског језика. Грађа је у међувремену толико нарасла а етимолошка литература се тако намножила да се учинило целисходнијим приступити писању сасвим новог речника, чега се прихватио Александар Аникин. Петнаестак година након почетка нашег пројекта, 1998, концепција новог речника изнесена је и илустрована у Огледној свесци. У међувремену је, на иницијативу Српске академије, назив речника и пројекта промењен у *Етимолошки речник српског језика*. У складу с тим, из даљег захвата избачене су чакавске и кајкавске одреднице, тј. лексеме којих нема на штокавском тлу, а задржан је и даље се ексцерпира чакавско-кајкавски поредбени материјал. Огледну свеску још је стигао да уреди и да у њој дâ свој удео Павле Ивић. Прва свеска речника појавила се 2003, друга 2006, трећу издајемо ове године. Ритам излагања условљен је пре свега карактером посла, који се ради једном за свагда, и стога у првом плану има темељитост и исцрпност.

Настојимо да обухватимо и протумачимо језичко благо свих штокавских говора. То се могло видети већ из сегмента Треће свеске који сам на почетку навео. Чине га одреднице *биковина* „врста јабука“ (Хрватска), „врста грожђа“ (Куманово) — просуђено као нејасно, *биколиџи* „умиљавати се“ (Далмација), „закупити“ (Црна Гора) — настало депрефиксацијом од *обиколиџи* „опколити“, *бик-работџа* „најинтензивнији период пољских послова“ (Сврљиг) — хибридна сложеница са првим делом тур. *bük, büyük* „голем“, *бикуља* „витица, плетеница“ (Србија, Војводина, Славонија) — од нем. *Wickel, билан* „каиш, део коњске опреме“ (Србија, Босна и Херцеговина) — од тур. *bilan, билангов* „велики чекић“ (Банат) — можда од мађ. *pillangó* „лептир“. Од свих ових речи код Скока налазимо једино *биколиџи*, на једном месту исправно а на другом погрешно протумачену, *билан* у Шкаљићевом речнику турцизама, преостале четири се први пут етимолошки разматрају. Укупан сразмер етимолошки обрађених и необрађиваних речи у нашем речнику није много различит од овог узорка. Овај посао никако није компилаторски и преписивачки, него у највећој мери сакупљачки и истраживачки. Он је у односу на друге сличне подухвате у свету отежан изостанком неких потребних предрађњи. У недостатку збирне базе српске дијалекатске лексике ексцерпирамо велики и све већи број извора. У недостатку доброг историјског речника, ослањамо се на Даничића и Рјечник Југославенске академије и где год можемо допуњавамо их. Инсистирамо на концизности, а опет су нам одреднице сразмерно велике, неке прави мали чланци. То је најпре стога, што настојимо да у првом делу одреднице реч што боље документујемо, у погледу њене фонетске варијантности, акцента, ареала, семантике, деривације. Кратак етимолошки суд у првом делу проширује се обавезним навођењем паралела из других језика. Где год постоје дилеме или су потребна додатна појашњења, а то је већином случај, излажу се у трећем делу. Етимолошку обраду одликује висок степен оригиналности. Тамо где постоје, уважавају се раније изнета тумачења, но и када их прихватамо, она често у појединостима бивају прецизирана, допуњена и исправљена. И код тих речи које су већ биле предмет етимолошког разматрања висок је проценат нових предложених етимологија. Тако ће читалац Прве свеске сазнати да *ала, хала* није турцизам, како се век и по мислило, него прасловенска реч, а читалац Друге свеске да *башиџина* није позајмљеница из црквенословенског или бугарског неко домаћа, српско-хрватска изведеница. У Трећој свесци читаћете одредницу *бисџар*, где се показује да наш дијалекатски облик *брисџар* није секундаран, него још прасловенски и старији од облика са једним *-р*, и да је тај придев у етимолошкој вези са глаголом *брисаџи*. Многи нови етимолошки налази до којих се дошло у току рада на речнику бивају подробније

изложени у радовима сарадника, објављиваним у часописима и зборницима радова у земљи и иностранству. Заједно са речником, они представљају достигнућа онога што се, четврт века након што се, како смо рекли, пошло од нуле, већ назива „Београдском етимолошком школом“. Признање београдским етимолозима је и чланство троје њих у Етимолошкој комисији Међународног славистичког комитета, учешће сарадника Одсека на свим значајнијим скуповима из ове области у последњих петнаестак година и организација међународног научног скупа „Словенска етимологија данас“ у Београду септембра 2006. године, чији се зборник управо ових дана шије у штампарији. Они од вас који га буду читали стећи ће, верујем, добру слику о актуелном стању ове дисциплине и о нашем месту у њој.

*Александар Лома**

* Излагање у оквиру разговора о зборнику *Шездесет година Института за српски језик (I и II)*, Коларчева задужбина, 29. фебруар 2008. године.